

h KISS GY. CSABA

„*A rabul ejtett értelem*” – hatvan év után

Közép-európai tanulságok

Nem lehet kikerülni a kérdést: miért éppen ennek a filozófiai-politikai esszének az újraolvasását tartjuk időszerűnek? Hiába hozott Czesław Miłosznak első ízben nemzetközi ismertséget, ám mint tudjuk, a költő maga mégis valamiképpen mellékútnak, kitérőnek tartotta pályáján ezt a külső és belső kényszerből született vállalkozását. Az Ewa Czarniecka (Renata Gorczyńska) által készített interjúkötetben így nyilatkozott róla: „Ezt a könyvet továbbra is idézik és újra kiadják. Az én valódi érdeklődésemtől azonban mégis távol van.”¹ Bizonyára jobban örült volna annak, ha életművéből más munkáinak szentelünk figyelmet. Különböen is: már több mint két évtized múlt el Közép-Európában a kommunizmus bukása óta, és gondolhatnók, hogy a sztálini kor írástudóinak áru-lása ma legfőbb mentalitástörténeti szempontból lehet érdekes. Nem véletlen azonban, hogy Andrzej Walicki, a lengyel eszmetörténet kitűnő képviselője 1993-ban könyvet jelentetett meg *A rabul ejtett értelem – évek múltával* címmel. „A totalitarizmus-ról, vagy pontosabban a kommunista totalitarizmusról született terjedelmes irodalomban, írja, Miłosz műve kiemelkedő és kivételes helyet foglal el.”² Nemzetközi összefüggésben is úttörő próbálkozásnak számított. Abban az időben keletkezett, amikor Hannah Arendt a totalitarizmus gyökereiről írt, Karl Jaspers pedig a német bűnösség és bűntudat kérdésével foglalkozott. Olyan jelentős európai szellemek reagáltak akkor a lengyel író esszéjére, mint Benedetto Croce és Albert Camus.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy máig nem fejeződött be a totális politikai rendszerek jellegéről a vita. Érdekes tehát számba venni a lengyel író esszéjének némely tanulságát, hiszen nem csupán múltunk egy meghatározott szakaszával szembesít bennünket, hanem az egész kommunista kor igazán föl nem dolgozott szellemi örökségével, nem egy következményében napjainkig élő jelenséggel. Olyan magatartásformákról van szó, amelyek egyike-másika évtizedek alatt reflexszé kövült, s már-már elfeledkezünk eredetükről. Politikai tekintetben valóban véget ért 1989–90-ben a kommunista totalitarizmus korszaka Közép-Európában, ám elszámoltatás nélkül maradtak itt az egykori elítéltek, a tömegtájékoztatóban, a titkosszolgálati hálózatokban – korántsem jelentéktelen pozícióban. A tegnapi nomenklatura politikai hatalmát szinte mindenütt át tudta váltani gazdasági monopóliumokká. A szellemi életben szintén ez történt, nálunk például a gulyáskommunizmus vezető értelmiségi rétegének meghatározó a szava a közelmúltról folytatott tudományos-közéleti diskurzusban. Mentális szempontból jóval tovább élt/él a kommunista korszak, valójában elmaradt az igazi, mélyebb számvetés. Jó évtizede Ryszard Legutko lengyel filozófus kritikusan jegyezte meg, hogy „Lengyelországban elenyészően kevés a kommunizmussal kapcsolatos reflexió”.³ Azóta némiképp megváltozott ott a helyzet, hiszen a Nemzeti Emlékezet Intézetének fiatal kutatói az utóbbi években igen jelentős munkát végeztek. Magyarországon ehhez képest nagy az elmaradás, a jelenkortörténet-írás által nyújtott összkép a Kádárkorról rózsaszín árnyalatú.

Igen tanulságos *A rabul ejtett értelem* újabb nemzetközi és lengyel befogadástörténete. Csupán néhány érdekes mozzanatra kívánok utalni. Egyáltalán nem volt például véletlen, hogy az 1985-ös, majd 1987-es belgrádi szerb kiadást akkora érdeklődés fogadta a második jugoszláv államban az egyre súlyosbodó válság idején. Arra szintén érdemes fölfigyelni, hogy az elmúlt évtizedekben a lengyel szellemi élet két olyan jelentős képviselője is fontosnak tartotta tanulságait számbavenni, mint Andrzej Walicki (1985, 1993) és Ryszard Legutko (1999). **Magyarul 1992-ben látott először napvilágot Miłosz esszéje, érdemes idézni róla Eörsi István néhány szóba sűrített véleményét: „mindenki számára kényelmetlen könyv”.⁴** Megközelítesem kiindulópontja: ebben az esetben a magyar befogadó nincs *kívül*. Annak ellenére, hogy a könyv tavaly megjelent másodszer is magyarul, úgy tetszik, mégsem érte el az ingerküszöböt. Nemrégiben olvashattuk egy magyar hetilapban, hogy Koestler és Orwell mellett Semprun volt a harmadik, aki átélte a XX. században mind a két totalitárius rendszert. Íme a jól ismert szemellenző, a csak Nyugatra néző egyoldalú szemlélet.

Miłosz könyvét újraolvasva nem lehet kikerülni saját egyéni és nemzedéki tapasztalatainkat. Szembesít bennünket azzal, hogy miképpen élte át a magyar szellemi élet – és mi magunk, nemzedékünk – évtizedeken át az „értelem” megerőszkolását. Ez ugyan a '60-as évek közepétől már nem a sztálini korszak brutális kegyetlenségével történt, sokkal inkább a kényszerítés finomabb módszereivel, zsarolással és ravasz csábítással. Megalkuvásaink történetéről van szó, és az el nem végzett számadásról, a morális fogódzók viszonylagossá válásáról. Amikor például a nagy művész és szellemi környezete, barátai semmi kivetni valót nem találnak abban, hogy az illető évtizedekig besúgói szerepet vállalt. Szlovákiától vagy Csehországtól eltérően Magyarországon mindmáig nem lehet tudni, a művészeti-kulturális élet képviselői közül kik működtek együtt – önként vagy kényszer hatására – a politikai rendőrséggel.

Andrzej Walicki 1985-ben vállalkozását úgy magyarázta, hogy nem tanulmányt készült írni Miłoszról, inkább saját intellektuális életrajzára volt kíváncsi *A rabul ejtett értelem* tükrében. Érthető, hiszen a mi történetünkről van szó, közép-európai értelmiségiekéről. Amikor 1951-ben Miłosz Párizsban papírra vetette (megjelenni csak 1953-ban jelent meg) a nevezetes esszét, a bevezetőben világosan leszögezte, hogy nemcsak Lengyelországról, hanem a tágabb Kelet-Közép-Európáról akar szólni.⁵ A külföldieknek (értsd: nyugatiaknak) szánta a könyvet, de elemzéseinek tanulsága régiónk egészére vonatkozik, azokra a „népi demokráciákra”, ahová egy kevésbé fejlett civilizáció képviselői hozták el 1944–45-ben az „új rendet” és az „új hitet”. Természetesen a mi számunkra különösen fontos, amire a könyvet olvasó Gombrowicz hívta föl a figyelmet Naplójában: „Miłosz kétfrontos harcot vív. Nemcsak arról van szó, hogy a nyugati kultúra nevében elítéli a Keletet, hanem arról is, hogy a Nyugattal elfogadtassa saját külön élményét, amit onnan hozott, s elfogadtassa ezt az új tudását a világról.”⁶

Az író át- és megélt tapasztalatai a sztálinizmus korából származnak, de következtetései a kommunista totalitarizmusnak nem csak erre a szakaszára érvényesek. Arról sem szabad persze megfeledkezni, hogy vannak olyan nézetek, miszerint Lengyelországban 1956 után, Magyarországon pedig a kádári korszak utolsó szakaszában valójában nem totalitárius berendezkedés volt. Bizonyára jelentős volt a különbség a brutálisan durva önkényuralomhoz képest, de úgy gondolom, nem lehet kétségbe vonni, hogy szó sem volt hatalommegosztásról, emberi jogokról, szólásszabadságról, nemzeti függetlenségről.

Nem lehet kétségbe vonni annak a kutatói megközelítésnek a jogosságát, amely Közép-Európa történetéről mint posztkoloniális elbeszéléstről szól.⁷ A lengyel író elemzését érdemes volna fölhasználni a későbbi korszakokkal kapcsolatban is, hogy miképpen alakult a kommunista rendszer belső elfogadásának a története Közép-Európában a kisebb-nagyobb stabilizációk korában, konszolidáltabb viszonyok között. Hiszen az első megrázkódtatások és kíméletlen terror (ez alól 1944 és 1948 között egyébként a titói Jugoszlávia sem volt kivétel) után enyhébb szakaszok következtek, amikor a hatalomnak már szelídebb kényszerek is elegendők voltak, hogy együttműködésre szorítsa az értelmiségieket. „A totalitarizmus meghatározása szerint a politikai patológiának az az esete, amely az embert teljes egészében, egyéni, társadalmi és szellemi egzisztenciájában akarja uralni. Az eszközök tekintetében, amelyekkel ezt eléri, megkülönböztethetünk represszív és manipulatív totalitarizmust” – mondja Ante Čović, az etika horvát tudósa.⁸ Szükségesnek tartom e téren is az összehasonlító megközelítést, hiszen számos, kizárólag egy országra jellemzőnek tartott jelenségről kiderülhet, máshol is hasonlóan ment végbe. A történelmi körülményekben ugyan voltak kisebb-nagyobb eltérések, a kolonizációs mechanizmus azonban alapvetően hasonlóan működött. Érdemes volna alaposan szemügyre venni, hol milyen ideológiával és milyen társadalmi rétegekből tudott magának a diktatúra értelmiségi hátországot kialakítani, támogatást biztosítani magának. Csehszlovákiában például szovjet katonai jelenlétre sem volt szükség 1948-ban a kommunista hatalomátvételhez. Romániából és Bulgáriából 1958-ban távoztak a szovjet csapatok, azután pedig belső erővel tudták biztosítani évtizedeken át a rendszer stabilitását.

Nyilvánvalóan hat évtized után kevésbé tartja az ember érdekesnek az egyéni (lengyel) írói sorsokra vetített elemzéseknek a valóságos életutakkal történt egybevetését. Sokkal fontosabbnak látjuk annak a belső folyamatnak a leírását, melynek eredményeképpen végül elvállalja – beletörődik – az illető értelmiségi a kollaboránsi – legyen az a politikai propaganda, a hivatalos ideológia képviselője vagy akár ügynöki-besúgó tevékenység – szerepet. A motiváció az érdekes, a belső út bemutatása. A folyamat sajátos vegyülete az érvényesülés vágyának, a megalkuvásra való hajlamnak, és fontos szerepet játszik benne a kiszolgáltatottság és megfélemlítettség. Nem közömbös az egyéni üdvösségkeresés mozzanata sem, az értelmiség társadalmi igazságteremtő szerepének régi hiedelme. Különösen olyan értelmiségieknél, akik jogos kritikával szemlélték hazájuk II. világháború előtti szociális viszonyait. Fontos szerepet játszhatnak magatartásában tapasztalatai, hogy miként élte át saját magának és nemzeti közösségének II. világháború alatti traumáit, országok, népek fölszámolásának nemcsak kísérleteit, hanem a gyakorlatát is. Miłosz azt vizsgálja, ami az egyénben játszódik le, az önérvényesítésnek a részleges önföladással járó változatát. „Szemléletesen látjuk az eltitkolásnak, a belső átváltozásnak, a hirtelen megtérésnek, az ember megkettőződésének a formáit” – írja Karl Jaspers a német kiadás előszavában.⁹ Másfél évtizeddel később *Tréfa* című regényében pedig így fogalmazott erről Milan Kundera: „Azt az embert, aki egyetértően együtt menetelt a korrallal, a vallásos hithez hasonló érzés tölthette el: lemondott énjéről, személyéről, magánéletéről egy magasabb, személyen felül álló valami kedvéért.”¹⁰

Sajátos kategóriája Miłosznak a ketman. Eredetét tekintve az iszlám teológiából származik, azt jelenti, hogy szélsőséges esetben – kényszer vagy fenyegetés hatására – akár a hitét is megtagadhatja a hívő. A védekezés sajátos formáját alakíthatta ki a ketman segítségével az értelmiségi, amikor a diktatúra nyílt színvallásra szorítja. Saját magával azt

hiteti el, hogy elfogadván látszólag – a nyilvánosság előtt mindenképpen – a hivatalos ideológiát, részben annak ellenére kísérel meg bizonyos értékeket átmenteni. A ketman művelője úgy érezhette, hogy bár ki van szolgáltatva a hatalomnak, ám ugyanakkor a maga módján megpróbál túljárni az eszén. Ilyen alapon lehetett például belépni a pártba azzal a meggondolással, hogy a dolgokon csupán belülről lehet változtatni.

A sztálinizmus az írótól a rendszer harsány dicsőítését követelte, és aktív politikai részvételt, a „kis stabilizációk” vagy hosszabb konszolidációk idején más módszerekkel történt a hódoltatás. Ilyen korszak kezdődött Lengyelországban az 1956-os kompromisszum után (amikor lényeges kérdésekben engedett a hatalom), Csehszlovákiában 1963–64-től, Magyarországon a '60-as évek közepétől. Nálunk persze a „megpuhuláshoz” szükség volt a forradalom leverését követő példátlan terrorra. A magyar társadalom és az értelmiség nagy többsége beadta a derekát a végképp reménytelennek tekintett helyzetben. Döbbenetes szavakat írt le önminterújában 1960 körül a belső emigrációba vonult Hamvas Béla. „Ezerkilencszázötvenhatot az egész irodalom, az egész sajtó, a zene, a festészet, a művészet, a tudomány, a politika elárulta. Minek árulta el? Annak, hogy élni csak kell. Senki sem mert meghalni, mint az orosz tankok alatt a munkások és a diákok és a gyermekek. [...] Évek óta azon gondolkozom, ha még valaha a történetben az igazság szóhoz jut, mit fognak mondani arról az időről, ami ezerkilencszázötvenhatot követte...”¹¹

Az igazi ketmannak nálunk és a többi közép-európai országban is az a meggondolás volt a kiindulópontja, hogy esetleg van mód bizonyos értékek átmentésére, megadván a császárnak (értsd: ördögnek), ami jár neki, hiszen változtatni bármit csak az adott kereten belül lehet. Miłosz elemzésének és esettanulmányainak az a fő érdeme, hogy a mentális folyamatokat világítja meg, a válaszkényszerek jellegét, az önáltatás mechanizmusait, és ez csak olyan ember szájából hiteles, aki maga is járt ezen az úton, mint ő. Számos igazságatlan bírálója erről megfélemedzik – hiszen ő megjárta ezt a poklot, ki tudott lépni belőle, és képes volt arra, hogy közvetítse tapasztalatait. Föl nem adva közben baloldali értékeit. Rokonnak érezhettük szellemi hátországát, hiszen a kommunista diktatúra bírálatában a mi nemzedékünk számára is fontos volt a társadalmi igazságosság tényezője; a „rendszer” alapvető hazugságának tartottuk, hogy a munkások és parasztok államának mondja magát, elleplezván a bürokrata „új osztály” korlátlan és cinikus hatalmát. *A rabul ejtett értelem* fontos erénye a manicheisztikus gondolkodásmód veszélyeinek a bemutatása. A haladó-reakciós, progresszív–konzervatív, jó–rossz szembeállítás dichotóm logikáját írja le, amely alapvetően meghatározta a hivatalos ideológia által sugallt világképet. Az egész világ és kontinensünk is ebben a sémában jelent meg, két félre osztva: „Európa bizonyos részét szimbolikusan el-tüntették, ahogy kitörölnek egy foltot”, írja *Variációk közép-európai témákra* című esszéjében Danilo Kiš.

Érdemes volna alaposabban megvizsgálni az egyes miłoszi „ketmanok” működését konkrét körülmények között. Hogyan hatott a „nemzeti ketman” az egyes országokban, összekapcsolva a hagyományos nemzeti előítéletekkel. Az 1948 utáni Csehszlovákiában például, ahol nemzeti és antifasiszta eredményként lehetett föltüntetni, hogy három millió németet elűztek a második világháború befejezése után, vagy Lengyelországban, ahol a hivatalos propaganda az új, Odera–Neisse-határral övezett ország homogén nemzetállamát úgy dicsőítette, mint a középkori Piastok királyságának folytatóját, vagy évtizedekkel később Romániában, amikor a Ceaușescu-korszak nyílt magyarellenes politi-

kája következett, Zsivkov Bulgáriájában pedig a törökök elszlávosítása. Magyarországon e tendencia kialakulását nem tette lehetővé 1956 nemzeti szabadságharcának emléke, továbbá az a tény, hogy a szovjet hatalmi szféra stabilitása szempontjából nem volt kívánatos a jelentős magyar nemzeti kisebbségek egyenjogúságát hangoztatni Romániában vagy Csehszlovákiában. A nagy magyar ketmánt a hírhedt „gulyás” jelentette, a hosszú időn keresztül biztosított életszínvonal-emelkedés. A kádári korszak mintegy két évtizedig tartó kivételes stabilitása egyedülálló volt a kommunizmus európai történetében.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy eközben Nyugaton milyen lelkes hívei voltak továbbra is a „szocializmusnak” nevezett jelenségnek. A hatvanas évek, majd különösen a nyugat-európai '68 a marxizmus és a baloldali radikalizmus óriási hatású új hullámát indította el, amelyből nem hiányoztak az anarchista vonások sem. Lelkes ujjongás fogadta a csehszlovákiai „emberi arcú szocializmust”, egyáltalán nem akarták viszont tudomásul venni a Tito halála utáni jugoszláv állam egyre mélyebb válságának a jeleit. Továbbra is élt – és nem csak a lelkes társutasok között – a Lukács György által népszerűsített maxima, miszerint a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ilyen közegben formálódott az a kép, mely a nyugat-európai közvéleményben kialakult Közép-Európáról mint Kelet-Európa részéről. Ha magyarázatot keresünk hozzá, részint az enyhülés előnyeinek kihasználásáról van szó, részint arról a lélektani szükségletről, hogy saját valóságos világukon túl, mondjuk a limes túloldalán, el lehessen képzelni egy legalábbis eszmei értékeivel nagyszerű és kívánatos állapotot, ahol megszülethet az új ember, és megvalósulhat a társadalmi igazság. Úgy látszik, a nyugat-európai szellemi élet nem jelentéktelen része mindmáig ragaszkodik ehhez az illúzióhoz. „Minél nyilvánvalóbbá és megkérdőjelezhetetlenné vált a kommunizmus valóságos természete, írja Ryszard Legutko, annál több okot találtak arra, hogy történetét és jelenét enyhébben és kedvezőbben ítélik meg.”¹²

Nem beszélve arról, hogy kontinensünkön a közösségi emlékezetben mindmáig létezik egy mély választóvonal, jelentős a különbség azok között az országok között, ahol csupán egy, illetőleg azok között, ahol mind a két totalitarizmus örökségével számot kell vetni. A nagy politikai fordulat, a demokratikus átmenet idején pedig megtörtént a kommunista diktatúra különös nemzetközi rehabilitálása. A szóhasználat is tükrözte ezt a hozzáállást, számosan „államszocializmusról” beszéltek, „reformkommunistákról”, akik nélkül nem vihető végbe a szelíd átmenet. Elgondolkodtató már maga az a tény is, hogy a „létező szocializmust” és ideológiai közegét elfogadták a baloldalhoz tartozónak, s nem a totalitarizmus egyik változataként vették számba. Így történt, hogy az átmenet – és a nemzetközi politika – stabilitásának a garanciáját Nyugaton a kommunista elitekkel való megegyezésben látták. A nyugat-európai baloldal különösebb habozás nélkül elfogadta szocialistának, szociáldemokratának az átvedlő kommunista pártokat. A politikai ellenzék pedig tétován kereste helyét a nap alatt naiv illúziókkal, általában elmulasztván az átalakulás egyértelmű gazdasági szabályait megalkotni. A demokratikus jogállamban való töretlen hittel, abban a meggyőződésben, hogy a békés átmenet kétségtelen előnyeit élvezve a szabad választások győzteseiként az összeomlott diktatúra képviselőivel valójában már nem kell törődni. 2009-ben nyilatkozta Janusz Kurtyka, a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének igazgatója (a 2010-es szmolenszki katasztrófa áldozata) a német Deutsche Welle rádióállomásnak: „Az ellenzék első tévedése az volt, hogy azt hitték, a régi kommunista kádereket ellenőrzésük alatt tartják. A második illúzió azt volt,

hogy úgy gondolták, megtörtént már akkor a valódi fordulat egy teljesen új rendszerbe. Ezért a kettős illúzióért fizet máig Lengyelország.”¹³ Elmaradt a szembenézés a diktatúra politikai, gazdasági és mentális örökségével. A bűnösség és felelősség kérdése csupán felemásan lett a politikai és szellemi diskurzus része, mintha az „értelem” nehezen tudna kiszabadulni béklyóiból.

Karl Jaspers 1946-ban jelentette meg máig sokat hivatkozott könyvét a bűnösség kérdéséről (*Die Schuldfrage*). Szerinte egyének esetében lehet bűnökről beszélni, a társadalom esetében a felelősségről. A német filozófus úgy látta a háború másnapján, a német polgárok szemléletének és viselkedésének megváltozásához feltétlenül szükség van szembesülésre múltjukkal. A Miłosz-könyv előszavában Jaspers a modern embernek szegezett kérdéstről beszél, hat évtizeddel később viszont olyan közegben kell szembenéznünk a bűnösség kérdésével, amikor sokak számára egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy létezik olyasvalami, mint bűn.

2011

J E G Y Z E T E K

- 1 Gorczyńska, Renata: *Podróżny świata. Rozmowy z Czesławem Miłoszem*. Kraków, 1992, 77.
- 2 Walicki, Andrzej: *Zniewolony umysł po latach*. Warszawa, 1993, 309.
- 3 Legutko, Ryszard: *Intelektualiści i komunizm. = Znak* (Krakkó), 1999, 2. sz.
- 4 Eörsi István: *Időm Gombrowicz-csal*. Budapest, 1994.
- 5 Miłosz, Czesław: *Zniewolony umysł*. Paryz, 1985, 9.
- 6 Gombrowicz, Witold: *Dziennik 1953–1956*. Paryz, 1982, 22.
- 7 Mint például Ewa Thompson, v.ö. 2009. XI. 7-én Nieborówban elhangzott előadását, magyarul olvasható a *Nagyítás* 2010. januári számában.
- 8 Čović, Ante interjúja a zágrábi *Vijenac* 2011. III. 22-ei számában.
- 9 Jaspers, Karl: Vorwort. In Czesław Miłosz: *Verführtes Denken*. Berlin, 1955, 7.
- 10 Kundera, Milan: *Tréfa*. Pozsony, 1968, 170.
- 11 Hamvas Béla: *Patmosz*, I. „1956”.
- 12 Legutko, Ryszard: *Intelektualiści i komunizm. = Znak* (Krakkó), 1999, 2. sz.
- 13 Kurtyka, Janusz: interjú a *Deutsche Welle* 2009. IV. 29-ei adásában.

KISS GY. CSABA (1945) Budapesten élő művelődéstörténész, esszéista. Utóbbi művei: *Ott, Északon*. Magyarok a lengyel szeptemberről – antológia, (2009); *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai* (2011).